

Keret-kincsek Magyar magángyűjtők

Fogarasi Klára gyűjteménye

1. Ismeretlen fényképész: *Férfi portré, akvarellal festett passzpartuval*, (A kép még nem volt szétszedve, ezért nem tudható, hogy van-e valami jelzés a felvétel verzóján, mely utalna a készítőre.) A passzpartuba mélyített ablak aranyozott szélű, 1880 körül.

2. *Díszes fényképalbum egy lapja*, amelyet az egész Monarchiában használtak. A nyomdai sokszorosítással gyártott lapokból álló album olcsóbb volt, mint a kézzel színezett példányok. A díszes oldalak és a négy részből álló vizitkártyát tartalmazó lapok váltakoztak az albumban. 1900 k. (*Zur Stadt Paris* felirattal) bőrkötés 27x21 cm.

A Néprajzi Múzeum jelentős fotótörténeti értékeket őrző Fényképgyűjteményének egykori vezetőjét, Fogarasi Klárát, sokan ismerik, hiszen hosszú évtizedeken keresztül dolgozott ott. A speciális gyűjtemény történetének feldolgozója¹ volt, most azonban nem mint neves néprajzi fotótörténész, hanem mint magángyűjtő mutatkozik be. Jelentős fényképkeret-gyűjteménye a Magyar Fotográfiai Múzeumban látható. Ebből az alkalomból emeljük ki körültekintő munkájának egy kis

szeletét, hiszen sajátos értelmezését a keretek és a keretezés számos problémájáról a *Fotóművészet* 2021/1. számában már összefoglalta. A Kecskeméten látható kiállítás, mely több mint 360 tárgyat vonultat fel, számos keretfajtát, azok megközelítését és értelmezését is taglalja. Mindezeket megismételni nem akarjuk, ezért most szűkebben a kép a képben témáját, vagyis a fényképek belső keretezésének problémáját ismer-tetjük csupán.

Fogarasi Klára hosszú ideig etnográfus-fotótörténész-ként dolgozott, de eredetileg az irodalom vonzásában élt. Első generációs értelmiségiként magyar szakos diplomával középiskolai tanárnak készült.² Másfél évig tanított, cikkeket írt a *Hevesi Szemlébe* Nagy László versírás közben született rajzairól, Palasovszky Ödön költészetéről. Ezeknek köszönhetően a Hatvany Lajos Múzeum igazgatója lett 1984-től 1985-ig, ahol a Kovács Ákos által kialakított gazdag gyűjteményből kiállítást rendezett Lesznai Anna műveiből, társkurátora volt Lossonczy Tamás egri kiállításának;³ gyűjtést és kiállítást szervezett a nagykövényesi népviseleti anyagból. Igazgatósága alatt megalapították a Múzeumbaráti Kört, mely ma is működik. 1985-ben a múzeum megvásárolta Bojár Sándor fényképésztől a Hatvany kastély termeiről és kertjéről a második világháború előtti évben készített fotósorozat üvegnegatívjait. Ennek segítségével a Hatvany család főkertésze, Korzim Gyula és akkori segédje, Ring Lajos segítségével összeírták az egykori kertbe telepített növényeket. Fogarasi Klára négy év múlva került a Néprajzi Múzeumba, ahol 21 évig dolgozott a Fényképgyűjteményben. Kiállítások összeállításának és rendezésének hosszú sora következett ezután. A *Gyermekvilág a fotográfus és a néprajzkutató szemével* című tárlat 1993-ban került megrendezésre. Jászberényben a kiállítás anyaga elveszett, így sajnos nem lehetett többé bemutatni. A *Családi körben* című kiállítás Budapesten 1994-ben, Kalocsán 1996-ban volt látható. Tari Jánosnak 1996-ban a Néprajzi Múzeumban rendezett *Ethno-photo-kinematográfia* kiállításában Fogarasi Klára volt a fotótörténeti rész felelőse; a *Régi falusi életképek a századforduló Magyarországon* kiállítás először Varsóban, a Magyar Kulturális Intézetben, majd Lódz, Sandomierz, Radomsko városaiban volt látogatható 1998-ban, majd 2000-től hosszú éveken át Bulgáriában vándorolt. Az *Isten házai és szolgálói* című⁴ összeállítás a világ különböző pontjain működő misszionáriusok által gyűjtött 20. század eleji fényképekből készült válogatás volt. Olyan nemzetközi tekintélyű korai fotográfusok munkái találhatók a Néprajzi Múzeum Fotógyűjteményében, mint Félix Bonfils, a szenegáli Noal fivérek, a Felső-Egyiptom műemlékeit megörökítő görög Zangaki testvérek, a Kairóban működő francia Hippolyte Arnoux, melyek segítségével nemcsak a fotótörténet korai remekműveit, hanem az ipari forradalom előtti világ különleges helyszíneit, sajátos életformáit, és kézműves kultúráinak értékeit is megismerhették az érdeklődők. A Néprajzi Múzeum rejtett kincsei sorozatban az autokróm felvételeket ál-

lította ki 2004-ben *Színes néprajzi fotók* címmel,⁵ amelyek a Gyöngyösbokréta mozgalom előtti autentikus öltözetek viselőiről maradtak ránk felvételek a korabeli eredeti színekkel. Terepen – új gyűjtés során megismert és feldolgozott – képanyag képezte a székelyudvarhelyi napfényműterem 100 évet átfogó negatívjaiból készült válogatást (*Képgyártó dinasztia Székelyudvarhelyen – a Kovács napfényműterem száz éve* címmel⁶), amely először Budapesten, a Néprajzi Múzeumban, majd Székelykeresztúron, 2007-ben a Molnár István Múzeumban, 2008-ban a Haáz Rezső Múzeumban, Székelyudvarhelyen és Gyergyószentmiklóson a Tarisznyás Márton Múzeumban volt látható.

Fogarasi Klára megjelent publikációi a múzeum aktuális feladataihoz, kiállításaihoz, országos néprajzi rendezvényekhez, illetve évfordulókhöz kötődően születtek. Önálló kötet készült a korai történeti néprajzi fotográfiákból, melyet a Bertelsmann Kiadó készült megjelentetni. Időközben azonban kivonult Magyarországról, így a Helikon kiadó gondozásában adták ki *A régi világ falun* címmel, 1996-ban.⁷ A folytatást is tervbe vették, de a Néprajzi Múzeum vezetője ehhez nem járult hozzá, pedig a Magyar Filmiroda néprajzi fotóinak megjelentetésére nagy szükség lett volna, igény is mutatkozott rá, hiszen az első kötet még ma is folyamatosan a hiánylisztákon szerepel.

A Néprajzi Múzeum gyűjteményének alaposabb ismeretének köszönhetően egyre több figyelem irányulhatott a fotók értelmezésére, így születhettek meg a következő évek tanulmányai: *A vizuális kommunikáció formái a századforduló fényképeinek vizsgálata alapján*.⁸ *Az akvarelltől az emlékfotográfiáig: A képi műfajok változásai a néprajzi jellegű felvételek körében a fotográfia megjelenésétől a 20. század második feléig*.⁹ Az *Isten házai és szolgálói* kiállítás a varsói Magyar Kulturális Intézetben, majd az Állami Néprajzi Múzeumban, utána Poznanban (Janów Lubelski, Városi Múzeum, 1999), Bécsben a Collegium Hungaricumban, Prágában a Magyar Intézetben, Kassán a Városi Képtárban (2000), Szabadkán a Városi Múzeumban (2010) volt látható. A muzeológusi munka fő tevékenysége a bemutatás és értelmezés mellett az új anyagok gyűjtése, illetve a terepmunka. Horváth József, Bodor Ferenc hagyatékának áttekintését, vagy Száraz Miklós György, Tóth Zoltán, Stuber György, Bozsaky Dávid anyagát Budapesten válogatta, terepen pedig Kalotaszegen, Széken, Kolozsváron, Szekszárdon, Székelyudvarhelyen dolgozott. Utóbbiak anyagai beépültek a kiállításokba, előbbieket a Fényképgyűjtemény gyarapodását szolgálták.

Az 1990-es években a fotók feldolgozását számítógépek még nem segítették, hiszen sem gépek, sem munkaerő nem volt ehhez. Ezt azzal az egyéni megoldással lehetett áthidalni, hogy a Múzeum a Munkaügyi Központtól igényelt polgári szolgálatos katonákat, akik munkaidejük felét a Fényképgyűjteményben, másik felét a Filmstúdió anyagát feldolgozva töltötték. A napi 4-4 órás adatbevitellel elkezdődhetett a számítógépes feldolgozás. A gyűjtemény a honismerettel foglalkozó cigándi diákoktól lomtalanításból megmentett, értékes régi fotókat kapott. A kaposvári Múzeum munkatársaival pedig az 1920-as években gyűjtött fotók adatait lehetett pontosítani, mert kiállításaikon a családtagok ebben segítségükre voltak.

A magyar nyelvű cikkek mellett felkérésre egy angol nyelvű 19. századi fényképszeti enciklopédiába írt szócikket,¹⁰ az egyiket Bíró Lajos Új-Guineában készített fényképeiről, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a tudománytörténeti jelentőségű felvételeket nemcsak az antropológia és földrajz-tudomány, hanem a fotó iránt érdeklődők is megismerhették.

Fogarasi Klára saját tárgy-gyűjtése a 20. század eleji történeti magyar városok parkjait, parkrészeit bemutató színezett képeslapokkal indult, később ásványok gyűjtésével folytatódott. Erdélyben, a kalotaszegi kiállítás anyaggyűjtése közben, és Széken találkozott a fotóhasználat egyedi, kézműves változataival, a hozzájuk fűződő megrendítő emberi történetekkel, amelyek ráirányították figyelmét ezek szociológiai értékeire is. A megélt személyes történelem tárgyakba rögzített emlékei azok a kézműves remek, amelyek foglalatjai az egyes emberek privát fényképeinek. A fotók kontextusai elevenednek meg, a történelem pedig „beletitkolódik” – Goethe kifejezésével élve – ezekbe az alkotásokba. A közvetlen élményeket, jelentéseket meg lehet fejteni, hiszen egy bizonyos szintig mesélnek a tárgyak. Az emlékezés és emlékeztetés igénye hívta életre őket, később pedig az idő múltával a különböző jelentések egymásra rétegződtek, s végül szimbolikussá váltak.

Mit is jelent számunkra a keret? Egyetértünk Zwickl András művészettörténésszel, aki szerint a keret sohasem lehet marginális kérdés.¹¹ A nehezen megfogalmazható, szimbolikus jelentésére is utaló pontos definíció helyett felidézzük Tafner Vidor *A Fény* című folyóiratban 1909-ben megjelent patetikus sorait: „A keret a képnek alkotórésze. Keret nélkül a kép nem teszi a kész, befejezett műtárgy hatását a szemlélőre, nem emelkedik ki eléggé a környezetéből, ellaposodik, nem kelti föl a maga iránt az érdeklődést. A keret a képet elválasztja közvetlen környezetétől, éles határt von a tényleges és

3. Ismeretlen fényképész: *Kalotaszegi esküvői kép*, melyet a paszpartun virágmintás textiliákkal díszítettek. Levelezőlap, 1940-es évek., magántulajdon

4. Ismeretlen fényképész: *Neumann Róza és Bíró Pál jegyesek*, névkártya, Budapest, 1899. október 1. 13x9 cm

5. Ifj. Vánca Mihály
fényképének verzőja, 1870-es
évek vége, vizitkártya

6. Zureich Károly: *Női portré*, Miskolc, 1880-as
évek, vizitkártya (A kartont nyomtatta Leopold
Türkel, Wien)

7. C. B. Schramm: *Gráci Polgárok Társasága*,
vizitkártya, 1868. A díszes keretezés a korabeli
grafikai mintákat követi.

ábrázolt valóság közé. A kereten kívül eső dolgok a maguk valóságában hatnak a szemlélő lelkére, a kereten belül az ábrázolt valóság csak a művész lelkének sajátos felfogásában mutatja be a dolgokat, készült legyen a kép akár milyen technikával, ecsettel vagy lencsével.”¹²

A téma művészettörténeti, néprajzi, antropológiai, szociológiai megközelítése sokféle lehetőséget feltáró utat tesz lehetővé. Azért juthattunk közös nevezőre a beszélgetés kapcsán, mert a fényképtörténet klasszikus megközelítése mindkettőnk számára fontos. Ifj. Vánca Mihály¹³ 1870-es évek végén használt verzőján két puttó emeli a magasba a miskolci fényképező ideáját, az esztétikusan keretezett fényképezett portrét.¹⁴ A keretek tagolásának egyik járható útja az, ha a művészi színvonalat elemezzük, a másik, ha a felhasznált anyagok milyensége szerint csoportosítjuk azokat. A katonákat ábrázoló portrék feliratozásának, „csomagolásának” története külön, önálló rendszert alkot. A kecskeméti kiállításban időrendben haladhattunk, a sokféle variáció miatt jól érzékelhetővé vált a gazdag és szegény osztályok reprezentálási szokásainak különbsége. A mostani, alapvetően néprajzi megközelítés főként az paraszti réteg által használt kereteket preferálja az áttört változatoktól az úgynevezett

*tramp art*¹⁵ keretek sokféleségéig. A kép- és fényképkeret árulkodik a megrendelő anyagi helyzetéről, tanultságáról, szokásairól is. Ha valaki a régmúltban nem ismerte a magas művészet által felállított kritériumokat, azt, hogy hogyan illik tárolni, a falra elhelyezni, megőrizni a felvételeket, a fényképész a segítségére volt, bemutatta a mindenkor divatosnak ítélt keretezési szokásokat, legyen az a passzpartu (vagyis a keretező papír) díszítése vagy magának a kereteknek a sokfélesége. A keretező mesterséget főként a műbútorasztalosok művelték, a mesterségbeli tudástól függően a kiemelkedő művek ma az iparművészet körébe tarthatnak, egyszerűbb esetben a vidéki iparos mesterek minták alapján gyártották azokat. A fényképkeret gyártók és árusítók számos esetben nem voltak azonosak, például Giergl Henrik üveg és tükörkereskedése éppen úgy árusított kereteket, mint a Pesten működő díszműáru (norinbergi) kereskedések. 1872-től mint karácsonyi ajándék is feltűnik a hirdetések között, a Bécsből exportált fém, fa és bársony variációk nagy része a filléres áruk közé tartozott. Számos esetben előfordulnak az önkifejezés legegyszerűbb formáira utaló kézzel írt magyarázatok, főként a tablóképek esetében, elegánsabb formában nyomdai feliratokat is olvashatunk rajtuk.

8. Leon Hermann: *Kislány portréja*, kabinet, 1900 k.

9. Ismeretlen fényképész: *Kislány paletta formájú képkivágásban*, vizitkártya, 1900 k. (Nyomtatta G Wagner, Wien)

A kép a képben több alkalommal feltűnt az említett kiállításban is, ezek mostani bemutatásával az iparművészet és a városi, falusi iparos mesterség területéről (vagyis a tárgytól) visszatérünk a fényképek kétdimenziós keretbe foglalt világához. Már az ókori művésztől kezdve ismerjük a koszorúkkal keretezett képzőművészeti alkotásokat. A középkori Mária-ábrázolásokból fejlődött ki, főként a németalföldi és itáliai művészetben az a festménytípus, amely virágfüzérben ábrázolta őt. A festményen belüli girland előre gyártott belső keretként funkcionált, amelybe akár a Madonnát a gyermekkel, akár uralkodók képmásait vagy a megrendelő arcképét is elhelyezhették. A barokk korszakban igen népszerű pazar virágkompozíciókban madarak, pillangók, és virágcsendéletek is előfordulnak. Néhány különleges, előre elkészített, üres fűzér is ránk maradt a múzeumi állományokban. A leghíresebb ilyen típusú kép Rubens *Szűz Mária virágfüzérrel* (1616) című műve, ahol meztelen puttók rendezgetik a keretező növényzetet.¹⁶ A biedermeier osztrák képművészeti hagyomány elevenítette föl és tette újra népszerűvé ezt az ábrázolási módot. A divatot követte Schaffer Adalbert *Széchenyi István apoteózis* (1861) című képe, melyen a Gasser által készített portrészobrot veszi körül a koszorú. Adler Mór hasonlóan festette meg *Eötvös József arcképét* 1872-ben.

A fényképezett portré keretezése a mindenkori divatot követve többször változott. A vizitkártyákon a portrék belső keretezése parányivá változtatta az arcot, szinte már a miniatűrök világa felé közelítenek. A változás a kabinetképek megjelenéséhez kötődik, amikor nagyobb felületen jelent meg az emberi test, és az arc is. Mindkét esetben egy-egy belső keret varázsolta újjá a felvételt, modern, újszerű hatást kölcsönzött a képnek. A fényképezés által használt nyomdai úton előállított belső keretek és az előnyomatott virágokkal díszített passzpartuk története látványos, hálás téma, de részletes feldolgozásuk még nem történt meg. Az Osztrák-Magyar Monarchia területén az 1880-as évektől észlelhető a díszített keretek tömeges megjelenése. Példaként idézhetünk egy, az Atelier Wilhelm Jerie által Karlsbad-ban 1888-ban készült portrét, amelynek nyomtatott kartonját S. Bondy készítette Bécsben. Az 1880-as évek közepén Zelesny Károly Pécsen is kísérletezett előregyártott díszítés alkalmazásával, a modell kívánságának eleget téve egy papírtekercsen jelent meg a portré, a kép sarkaiban virágok zárják le a kompozíciót. Ezt a divatot újdonságként értelmezték a megrendelők, ezért számos mester a választható minták között tartotta a következő harminc évben.

A legérdekesebb Leon Hermann fényképész vonzódása ehhez a kísérletezéshez. A saját hirdetésében közölt adat alapján az 1882-ben alapított műhely „Minden kép művészies kivitelben” elkészítését vállalta. Az óbudai Lajos utca 144. szám alatt működő fényképészeti műterem később átköltözött a Lajos utca 126. szám alá, a saját házába.¹⁷ Idővel (1912 táján¹⁸) felvételeiket Leon H és Fia, majd Leon H Fia cégjelzéssel látták el, egészen 1931-ig, működésük végéig¹⁹. A mostani keretgyűjtés eredményeként Leonnak legalább húsz fajta belső keretét tudjuk megkülönböztetni, olyat is, amelyet Bécsből rendelt Eisenschiml & Wachtl litográfiai nyomdájából, mint az itt bemutatott gyermek- és férfiarckép is. Az 1856-ban alapított „raktárban” főként fényképészeti készülékeket és kellékeket árultak. Az egész Monarchiát uraló gyár maga Bécsben volt, (a Kaiserstrasse 62. szám alatt), de az egyik üzlete Pesten a Váci utca 12. szám alatt működött.²⁰ Kamerák, objektívek, állványok, vegyszerek, a fényképkeretek gazdag választékát ajánlották, sőt mint passzpartout gyár és mint litográfiai nyomda is hirdette magát.²¹ Alexander Eisenschiml (1832–1888) és David Wachtl (1838–1897) halála után Siegfried Wachtl vitte tovább az üzletet (1868–1934) mint fotókereskedő. Leon Hermann rendelt kartonokat Rigler pesti nyomdájából és nyilván máshonnan is, amelyekre ráragasztották a vékony papíron lévő felvételeket.

A kevésbé ismert Ranzenberger Ágoston egyik portréját azért emeljük a példák közé, mert rájöttünk, hogy két különböző műhelyben is alkalmazták ugyanazt a dekoratív keretet. Annyit tudunk csupán a mesterről, hogy a Kozmata Ferencsel alapított Fényképészeti Intézetét a Kossuth Lajos utca 12. szám alatt 1898 áprilisában nyitotta meg.²² Ugyanezt a tetszetős kivitelezést alkalmazta Dékány és Baumler a Ferenciek bazár templom melletti műtermében készített férfi portrén, mely – a felirat szerint – Szurdoki Jenő von Ballert ábrázolja. A két felvétel hasonlósága azt tükrözi, hogy a pesti polgári réteg elfogadta ezt az új divatot, preferálta ennek eredményeit. Egy könnyen emészthető „kép a képben” megoldással némileg megújulni látszott a századvégi Monarchia portréművészete. A díszes keretbe applikált portré megkövetelte a retust, mert a keret és annak környezete annyira vibrálóan gazdag volt, hogy az ábrázolt arcot már nem lehetett háttérrel együtt alkalmazni ezen a felületen.

11. Leon Hermann: *Férfi portré*, kabinet, 1900 k.

10. Ranzenberger Ágoston: *Női portré*, kabinet, 1900 k.

12. Ismeretlen fényképész: *Tablókép koszorúban*, levelezőlap 1905 k.

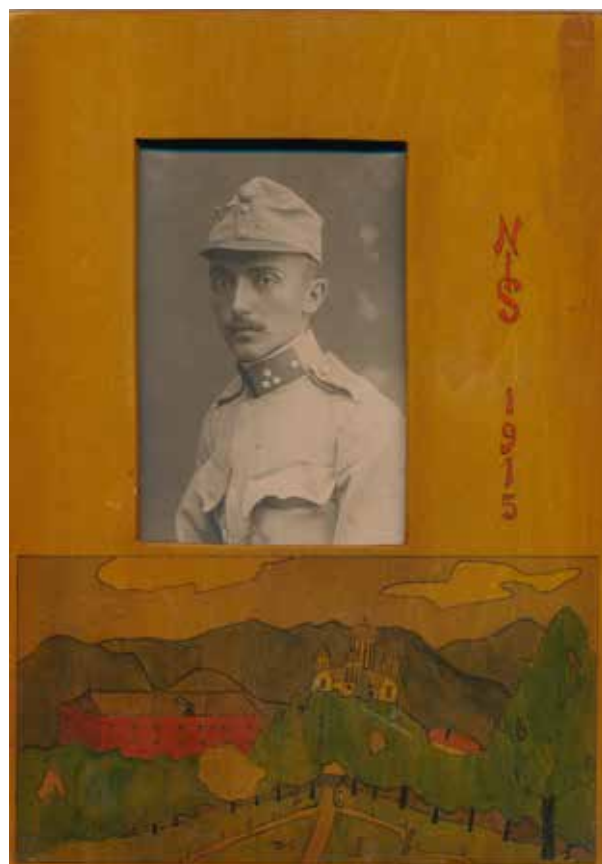

A katonai portrék önmagukért beszélnek, van, amikor az évszám, a helység is szerepel a képeken, van, amikor több képből álló tablószerűség beszél el az eseményekről. Mindezek ellentétével is találkozunk, elérkezve ahhoz a divathoz, amikor a fotós a saját nevét és a készítés helyét sem közli. A kartonon semmi nem utal a készítőre, de többnyire az ábrázolt katonára sem.

13. Ismeretlen fényképész: *Fiatalkatonaság a szabadban*, kabinet, 1905 k.

14. Weimann János (Budapest, Baross u. 107.): *Katonasági attribútumokkal*, „Szolgálati időm emlékére” felirattal, kabinet, 1905 k. (A kartont litografálta Karl Krziwanek, Wien.)

15. Ismeretlen fényképész: *Fiatalkatonasági portréja*, 1915, levelezőlap falapra ragasztva, a kereten festett városkép, Nis felirattal.

16. Szilágyi J.: *Női portré szecessziós keretben*, 1910 k.
A nehezen azonosítható fényképész műterme az Akadémia
utca 10. sz. alatt és a Király utca 104. sz. alatt működött.

Elérkezve a szecesszió időszakához a portrét környező rajzok megfrissülnek, és kanyargós, díszes, játékos mezővel keretezik a századvégi dámák arcát. Ilyen Szilágyi portréja is, amely a hivatásos fényképészek frissülő szellemét, érzékenységét tükrözi. Az amatőr fényképészek inkább a levelezőlap nagyságú, előre gyártott kereteket szerették felvételeikhez használni. Ezek a képek könnyen felismerhetők a nem szigorú beállítás, életlenség, véletlenszerűség látványa miatt. Az itt közölt spontán csoportképen a középpontban egy kutyát csodálhatunk meg, a család körül a szecessziós mezőben keringő fecskék idilli hangulatot árasztanak.

Sokan megállapították, hogy a művészetben a legfontosabb dolog a keret, hiszen e szerény eszköz nélkül nem tudható, hogy hol van vége művészetnek, és hol kezdődik a való világ.²³ *A keretből kiindulva* című remek tanulmányban azt olvashatjuk, hogy a keret teszi jelentőssé a képet és általában minden mást is. Mert döntő, normatív funkciója van, szabályoz, megszűr, összesűrit, kimetsz.²⁴ Hozzátehetjük, hogy időnként (túl)hangsúlyoz és időnként (túl)cicomáz. Mai modern korunk bonyolult viszonya a keretekhez nem kedvez a régmúlt idők ízlésének és szokásainak megértéséhez, de a képkeretek történeti értéke vitathatatlan, független attól, hogy egy-egy „ruha” tetszik vagy sem. A kiállításban a keretkészítés alkalmi, az anyaghasználat, a stílusok és készítőik sokféleségének a bemutatása volt a fő szempont, hiszen a kiválasztott fényképhez fűződő személyes viszony döntött abban, hogy milyen díszítményt kapott a keret, az aktuális privát üzenettel. Itt most a kiállításban épp csak jelzésszerűen érintett területtel foglalkoztunk. Fogarasi Klára gyűjteménye lehetővé teszi olyan további tanulmányok létrejöttét, amelyek a különféle tárgyakkal részletesen foglalkozhatnak.

17. Ismeretlen amatőr fényképész: *Család a kutyával*, levelezőlap, 1910 k.

¹ FOGARASI Klára: „Fényképgyűjtemény”, FEJŐS Zoltán (szerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*, Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000, 729–776.

² Ady Endre, József Attila, Németh László, Nagy László, Palasovszky Ödön művei rendkívüli hatást gyakoroltak rá, Thomas Mann *Doktor Faustus* című regényéről dolgozatot írt, komoly elhivatottsággal készült a tanári pályára. Ma is hiányként éli meg, hogy nem tanít, mert aki egyszer megéli diákjaival az osztályteremben az „óra üvegharangja” alatti beszélgetések közös, semmi máséhoz nem hasonlítható élményét, mindig vágyakozik a gyerek és felnőttkor határán élő kamaszok kérdéseit és az irodalmi példák találkozásának élő, eleven pillanataira.

³ LENGYEL László (szerk.): *Lossonczy Tamás festőművész kiállítása*, Eger, Vármúzeum, 1984. A kiállítást rendezte Bolykiné, Fogarasi Klára és Lengyel László.

⁴ FOGARASI Klára (szerk.): *Isten házai és szolgái: katolikus misszionáriusok és missziók világa a 19. században, korabeli fényképeken*, Agroinform, Budapest, 2001, 183.

⁵ Fogarasi Klára: *Színes néprajzi fotók: autokróm felvételek a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből*, Néprajzi Múzeum, Budapest, 2004, 120.

⁶ FOGARASI Klára: *Képgyártó dinasztia Székelyudvarhelyen, a Kováts-nappényműterem száz éve*, Néprajzi Múzeum, Budapest, 2007, 235.

⁷ FOGARASI Klára: *A régi világ falun: a századfordulót követő évtizedek fotográfái*, Helikon, Budapest, 1996, 165.

⁸ FOGARASI Klára: „A vizuális kommunikáció formái a századforduló fényképeinek vizsgálata alapján”, *Néprajzi Látóhatár* 6. évf. 1997. 1–4. 377–388.

⁹ FOGARASI Klára: „Az akvarelltől az emlékfotográfiaiig: A képi műfajok változásai a néprajzi (jellegű) felvételek körében a fotográfia megjelenésétől a 20. század második évtizedéig”, *Néprajzi Értesítő* 79.évf. 1997. 141–156.

¹⁰ John HANNNAVY (ed.): *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*, Routledge, 9 October 10, 2007.

¹¹ SZIKRA Renáta: „A keret sohasem lehet marginális kérdés. Interjú Zwickl Andrásal a Magyar Nemzeti Galéria művészettörténészével”, *Artmagazin*, 2017/99., 22–29.

¹² Dr. TAFNER Vidor: „A keretről”, *A Fény*, 1909. 2. 40.

¹³ Bátyja volt Váncza Emma fényképésznőnek. Nevük helyesírása állandóan változott, jelen esetben a verzón található variációt használjuk.

¹⁴ SZENTESI Edina: „A miskolci fényképészet egyik legszínesebb egyénisége - Váncza Emma és panorámaképe(i)”, FISLI Éva (szerk.): *Fotográfusnők*, MAFOT, Budapest, 2020, 99–128.

¹⁵ Rovásos lécek egymásra helyezésével kialakított díszes fakeret, számtalan variációban gyártották.

¹⁶ Peter Paul RUBENS: *Madonna im Blumenkranz*, 1616–1617, olaj, fa, 185x209 cm, Alte Pinakothek, München

¹⁷ Lehetséges, hogy ez csak az utca házainak átszámozása volt.

¹⁸ Köszönet az információért Borda Mártonnak.

¹⁹ Leon Hermann (Ármin) fiát Izornak nevezték, amely az Izidor rövidítése.

²⁰ *Vasárnapi Ujság*, 1893. július 30. 31., 516.

²¹ *Pesti Hírlap*, 1895. május 26. 143., 26.

²² *Budapesti Hírlap*, 1898. április 18. 117., 14.

²³ William B. ADAIR: „Photography and Frames. A Historical Perspective”, *Picture Framing Magazine*, 2015. febr. 15., 20–25. A Smithsonian Institutban lévő National Portrait Gallery keretre specializálódott restaurátorának véleménye szerint ezt a mondatot Frank Zappa mondta, hivatkozás nélkül.

²⁴ Jean-Claude LEBENSZTEJN: „A keretből kiindulva”, HÁZAS Nikoletta (szerk.): *Változó művészetfoglalom*, Kijárat, Budapest, 2001, 179–196.